ЩО БАЧИЛА ВИВІРКА?

Над малим багнистим озерцем у пралісі простягали вікові осокори своє крислате гілля, наче стидалися його перед очима чужинців. Густа-прегуста, чорна мов ніч вільшина обступила його звідусіль, а високі всуміш накопичені ломи боронили до нього приступ. До половини погружені у рудавині[1] гнили тут грубезні дубові пні, закидані валявою листя та гілля, порослі бородами та подушками мохів, а зовні прислонені осокою та ситником. Отут, на окраїнах, багнюка переходила у болото, глибоке, мастке, непрохідне українське болото, перед яким спиняється навіть лісовий звір, а безрадним стає навіть завойовник світу. Дещо далі, на сухому бугорку, темніли щетинкою смереки, темні, високі, понурі, наче витяті з гірського краєвиду, а між смеречиною й осокорами розсілися зрідка тінисті, крислаті, хоча й не такі високі буки. А на одному з них у просторому дуплі жила собі вивірка.

Добре жилося їй у лісі, у якому було стільки другої звірні. Не раз і не два бачила вона ловців-молодців, які ганялися по лісу за чотириногою добичею або підстерігали на озерці болотяну птицю, та ніколи й на гадку не прийшло їй тікати з сієї околиці перед ловами. Для людської наживи були куниці, лиси, кабани, тури, ведмеді, рисі у недалекій діброві, лосі у близьких багнах над Стиром та Горинню або, врешті, олені чи серни. Знала вона, що за півдня мандрівки по гнучкому гіллі беріз, лип та грабів є й боброва загата на річці,— а все те надило двоногого грабіжника. Безпечно буяла собі зате руденька штукарка у гіллі, без перешкоди виховувала своє потішне, чорнооке, живе й моторне потомство та спокійно накопичувала у своєму дуплі щорічно так з півкаменя ліскових чи букових горішків.

Але мало сього! Життя біля озерця було цікаве-прецікаве! Рік у рік двічі протягали туди многі полки перелітних птиць. Вони перші віщували вивірці майбутню осінь, вони перші заповідали й поворот цвітистої княгині весни. Не раз пізнім вечором напровесні, коли у лісі вешталися ватаги голодних вовків і було страшно та тужно на серці,

нагло чулися на розталому озері покрики птиці. "Тепло іде!" — казала тоді вивірка і з того часу щоднини гляділа, чи пуп’янки на гіллі вже пучнявіють та чи з-під бурої луски не добувається вже сочна зелень. Отут, над озерцем, олені відбували свої весілля та двобої, а отам, під смереками, біліли кості двох борців, які сплелися рогами у двобої та так і впали жертвами вовків. Туди заходили і тури у своїх щорічних мандрівках, тут виводилися кабани — словом, букове дупло було наче вікном княжого дворища, крізь яке володар приглядається до жартів та штукарств придворних скоморохів.

Ось і сьогодні саме під сим буком, на якому жила вивірка, розігралася доволі займава[2] дія. Ловець, молодий, жвавий отрок, поцілив стрілою малого кабанця, а там, не оглядаючись по боках, побіг, щоб підняти свою добичу. І ось побачила його стара самура[3] і притьмом кинулася помститись душогубові за смерть дитини. Звинувся на місці отрок і з усієї сили вдарив дика ратищем, але і сам упав по хвилі. Гострим зубом розпорола йому самура ціле передудя[4], і струєю била кров із розірваної ноги. От і біда! До води годі дістатися, до хати далеко, а спливе кров, то і сили не стане!

Як міг, так спинював кров отрок. Здійняв з другої ноги вовняні волоки, вийняв з торби хліб, заліпив ним рану та став перев’язувати волоками, але ось потемніло йому в очах, задзвеніли в ушах усі київські дзвони, і без сили повалився отрок на землю. Так лежав без руху та віддиху, а мушва і комарі без перешкоди обсідали його лице та руки. Се було зовсім нецікаво, і вивірка побігла в хату спочивати…

Довго лежав отрок під дубом, і вже сонце хилилося до заходу, коли розплющив очі, наче зі сну збудився. А збудив його лай собаки. Наче музика дівчину, утішив сей голос раненого. Він підвівся й обережно та уважно став доторкатися до рани. Вона вкрилася вже грубою поволокою зціпенілої крові, але свіжої не було. Видко, безрух та перев’язка спинили її уплив. Зате страшна спрага томила його, язик приставав до піднебіння, а в голові гуділо, наче від удару. Аж ось від сторони смерек надбігла здорова, годована, лягава собака; вона прибігла до лежачого й

обнюхала його від голови до ніг, а там забрехала раз і другий, коротко, уривано, наче сповістить бажала всіх, що найшла.

Із гущавника вийшла закутана у темну верету бабуся. Вона опиралася на ціпок і тьопала дрібними кроками, рухаючи устами, наче пережовувала щось у беззубих яснах. За нею ступав плечистий кремезний парубок з ратищем у одній і дзбанятком у другій руці. Одітий був у полотнянку без рукавів та коміра, а припоясався широким чересом, за яким стримів ніж. З лівого боку на ремінній прив’язі висів широкий блискучий топір. Обоє підійшли до лежачого та мовчки гляділи на себе усі троє, а пес із висолопленим язиком сидів поруч, поблискуючи білими зубами та червоним язиком.

— Хо, хо! — шамкала бабуся. — Хо, хо! А ось зловилася й птичка у заставку. Еге ж, птичка непогана, непроста; бачиш, Славо, сі брови та очі? Благородна птичка, боярська! В неї, щоправда, половецьке гніздо та косоокі дядьки, але все-таки боярський баран, аби який, стоїть холопського вола.

— То ви його знаєте, бабусю? — спитав парубок.

— Його? Хо, хо! Я всіх знаю! Всіх! І сих, що з Чаброва з таким шумом та криком ішли на ріку Калку в озівські степи, і сих, що їхали змагатися з Батиєм та Куремсою. Гай, гай! Скільки голів потрясалося згорда над кінською гривою, скільки птичок поспівувало, наче весною іволги! Ти, Стрибоже, чув їх та свистів ще дужче за них, ти, Хореє, ще вище підіймав своє золоте личко, а чорна мара[5], що кралася за ними опушкою лісу, пожерла їх. Гей! Вона стежила їх від першої хвилі, дратувала їх лихою ворожбою, а як тільки виїхали з приютного лісу, враз і ускочила на коня, поза їздцем. Сухою кістлявою рукою невидимо перебрала від їздців віжки й повезла їх просто на смерть. Судиславе, Судиславе!

— Не балакайте, бабусю, про пусте, глядіть, людина вмирає!

— Я діло говорю, дитинко, та ти молошняк, не розумієш мене. Як се молочко, що маєш на вусах, осяде на висках сивиною, то й порозумієш як слід… А він не вмирає і не вмре! Темна мара тепер при Ратиборі, почестей їй похочується, боярської птиці забагла погана… Пробі!

Слова бабусі значили, що біля боярина Ратибора, якому належала уся волость, стоїть смерть. Стара Голубиха була справді несповна розуму, та не було ще такого, щоби яке її слово та не здійснилося. Ворожка була, бач, з неї на славу!

— Благородна боярська птичка! — бормотіла стара і приклякла біля лежачого. — Ось пожди, й тобі крильце підв’яжемо, вигоїмо, і полетиш собі, фрр! Сядеш на гілку, на калинову, далеко від усіх других, і добре тобі буде. Бо з усіх лих на світі найпоганішим лихоМ є людина. Еге ж!

Вмілою рукою здійняла перев’язку і побачила страшну дерту рану, обліплену хлібом та кров ю.

— Я так і знала. Славо, давай дзбанок!

— Води! — простогнав ранений. — Ради бога, води!

— Іменно води тобі треба! Ось вона!

Приложила дзбанок до уст лежачого, а він припав до нього губами, неначе вмираючий до життя. Пив, пив, доки стара не відняла дзбанка від губ.

— Ох! — перевів дух молодець. — Що за добро!

— Еге ж, добро! Усе, що з моїх рук, дитино, добре! Але вибачай і пожди! Дома дістанеш більше! Вода не тільки до пиття годиться.

Вимила рану, витерла обережно платиною, а там з-під верети видобула чималий шкіряний мішечок і добру хвилю порпалася у ньому, наче дитина у маминій скрині, аж найшла мале глиняне горнятко, туго зав’язане міхуром. У ньому була якась темна, зеленувата мазюка, якою стара вмить замастила усю рану. Засичав і скрутився молодець, наче настолочений вуж, та стара тільки захихикала:

— Сичи, сичи! Хвильку покрутишся та й перестанеш. Пече тебе, синку? Пече? Ну, гаразд! Зате не припече тебе гарячка, не з’їсть тобі круглого личка, не пооре чола. Хо, хо!

Швидко і вправно перев’язала ногу полотенцем, а за сей час молодець заспокоївся.

— Добре мені тепер! — прошепотів.

— Ти син боярина Ратибора? — спитала його бабуся.

— Так! Подайте мені води й дайте знати батькові!

— То ім’я тобі буде… Олег?

— Так, Олег. Води дайте!

— Ба, ще корова недоєна, криничка невикопана. Славо, бери його! Я понесу тобі ратище.

Мовчки схилився парубок, узяв Олега на руки, мов дитину, і, проводжувані веселим брсхотом собаки, всі троє окрилися під смеречиною. Отут стояла збудована із грубих дубових кругляків хата.

ЩО РОЗКАЗУВАЛА СТАРА ГОЛУБИХА?

Другої дники оповився ліс мрякою, а дрібний дощ падав безвиводно, одноманітно, безнадійно. Змокло все, замовкли птиці у гіллі, поховалися комахи й метелики, земля розслизла масткою грязюкою. Ярослав, або, як його називала бабка, Слава, ще досвіта пішов у боярське дворище, а Олег снідав із бабусею. Він переспав знаменито усю ніч і почував тільки деяку втому внаслідок утрати крові. Рана присохла зовсім, а, що важніше, не червоніла й не пухла, тим-то молодик весело й моторно приймався за їду та напиток. Стара обслужила його як слід, налила у кухоль меду, а сама сіла на порозі зашивати розірвані повивачі з ноги Олега.

— То ви, бабусю, знаєте батька?

— Хо, хо! Чому б не знала, знаю! Знала я його тоді, коли не знав його ще ніхто. Я й казала тоді… але він не послухав. Гей! Не раз мара ще до смерті прислонить ум, а в останню хвилю вишкірить ще зуби та зарегочеться. Погано вмирати, якщо лишаєш по собі роздор та насилу, а впорядником спадщини поставиш злодія…

— Що ви таке? Ніяк не розчовпаю ваших слів. До кого та до чого ви отеє?..

— Так то так, синочку! Тільки я діло говорю, не сплітки чи бабське базікання. Гей!

— Про кого ж те все?

— Про кого? Та ж про боярина Ратибора.

— Мого батька?

— Так! Та ти не вставай на задні, не гороїжся. Не ти вибирав собі батька. Його вибрав Судислав, йому й подякуй!

— Яка ж догана моєму батькові? — допитувався Олег, а в очах світилися іскорки обурення і жалю. — Він був для мене завсіди, наче ніжна мати…

— Для тебе? А кому ж мав він віддати серце, як не одинокій дитині? Хо, хо! Навіть хижий звір любить своє мале, не то що. А ти в нього один, один як палець! Чи не глум, не кара божа? Скажи сам! У всякого буває їх більше, як не від одної, то від другої жінки чи рабині. А їх багацько було колись у дворищі Судислава. Гей! Не одну мав Ратибор після твоєї матері, так ні з одної не доховався[6] потіхи. Дві померло при родах, одна вродила відміну, то й згубила її, сама пішла у безвість, а решта — наче відьма зашептала, злий урок кинула чи що друге поробила — ти став одинцем. А може, се й молитва твоєї матері оберегла тебе отак від жебрацької торби! Чи гадаєш, що Ратибор любив би тебе, маючи других дітей?

Добру хвилю мовчав Олег і слухав тільки, як з очеретяної стріхи з хлюпотом стікає вода у баюри біля порога. Попив із кубка, потер чоло рукою, але не прогнав понурих гадок, які обсіли знічев’я його душу.

— Дива розказуєте, бабусю, — сказав вкінці,— і якби не те все, що ви для мене зробили, то гадав би я, що ви мені ворог.

— Ворог, сину? Ні, я була ворогом твоєму батькові, бо знала, що він буде погубою роду Судислава, але ти не Ратибор, а одиноке дитя Горислави… Я для тебе не пожаліла б і крові. Бо в тобі та в Ярославі одна кров пливе!

— Пробі! Що ви кажете, бабусю? Ми свояки?

— Ми обоє — ні! Але саме коли твій батько привіз тіло Судислава з бою, моя дочка Ольга мала теж сина, Ярослава, який є молодшим братом твоєї мами. Ратибор знав се, але не признав його права, і Ольга вмерла до року з жалю та стиду. Хо, хо! Хитра то штука — Ратибор!

— Розкажіть, матусю! В мене просто глузди мішаються від почутого. Я, як самі кажете, не Ратибор, хитрощів у мене нема!

Старуха підняла голову з-над шитва і питливо глянула на молодця. А в нього рум’янець зацвів на лиці, засвітилися очі, а уста дрижали від схвилювання.

— Хо, хо! Коли коняка вперто рветься вперед, то вкінці підпалиться, і баришівник з міста і ногати[7] не дасть за неї. Який тобі біс до минувшини? Попий меду, заспокійся, то розкажу. Як ні, то бувай здоров! В мене й без тебе діла доволі!

— Бабусенько, голубонько! — молив Олег. — Розкажіть! Гляньте, я вже спокійний.

— Ну, хай буде! Воно завсіди краще, щоб ти дізнався сього від мене, чим, може, колись пізніше з уст ворога. Ось послухай!

Тут стара відложила шитво і так розказувала:

— Твій дід Судислав славний був боярин. Хо, хо! І достатки були в нього, і значення у князя, і пошана в людей. Нема теперечки таких бояр. Як, бувало, сяде на коня й поїде селом, то ні душі не оставалося в хаті. Всі бігли вітати або хоч би глянути на нього — така краса і сила, а заразом і добрість била з його поважного лиця. Було в нього троє синів, як соколів, та одним-одна доня Горислава. Бояриня померла була, то що вже він не годив своїй одиначці! Здається, і княжій дитині не було краще жити у золотоверхій палаті. Щонайдорожчі паволоки, щонайкращі перстені та зап’ястя привозив їй батько з міста або купував у приїжджих греків чи німців. Женихалися всілякі боярчуки, але вона воліла дівувати, а батько й не силував її.

— Молоде, — каже, — хай погуляє досхочу.

А й сам Судислав радо випивав у товаристві, співав або поглядав у карі очі дівчини. Та все-таки, доки жила його перша жінка, не було в нього ні одної побічниці, наче він не боярин, не господар, не багач. Аж дивно було не одному, а не одній і завидно. Аж ось прийшла в село недуга — половецькі пастухи принесли з Чорномор’я у Київ, а з Києва вже наші притягли її й сюди. Третина села вимерла ні про що, наче й не було. Вмерло в боярина двоє синів, а третій ледве клигав. Поробилися на ньому якісь боляки, що репалися, ропіли і воняли, як стерво. Ніхто до нього й підійти не бажав, але все-таки він не вмер. Я весь час була при ньому, лише й тому видужав, та все-таки не було з нього потіхи. Як устав з ліжка, показалося, що він став якийсь незручний, нетямучий, ніби сей замотиличений баран. Нічого не тямить, дороги не знає, а йде наперед себе, наче у сні. Що не натомилася біля нього сестра, що не наплакалася, не напросилася — усе дарма. Він усе тільки посміхається, гикає, а з рота тече слина. Не помогли ні Пирогоща[8] ні замови, ні свічки до святого Миколи, аж раз кажу я до Судислава:

— Знаєш, боярине, що допоможе твоєму синові? Отровиця![9]

Боярин, який за сей рік подався, посивів, як за двадцять звичайних, як не заголосить, як не вдарить головою об стіну; гадала я, що впаде на місці.

— А знаєш ти, що допоможе тобі у твоєму горі? — сказала я далі.— Хоть люба, солодка, слухняна! Живий живе гадає! Свої діти, хоч свої, а все-таки се тільки люди, а людей багацько на світі було, є і ще може бути.

І, видко, мої слова запали в душу Судислава: він наче прочуняв. Отоді пізнав він мою Ольгу, і саме тоді прибіг зі степів отсей Ратибор. Він був половчин, та вже хрещений, і його так називали всі. Зразу був тільки ніби гостем, а там і став присікатися до Горислави, твоєї матері. Мені відразу стало явним, що враз із ним під крівлю боярина увійшла погуба. Хо, хо, хо! Відразу знала я се і тому з усіх сил напирала на боярина: "Прожени його і прожени у тридев’яту землю, за ліси, за гори!"

Але боярин на те: "Я, каже, твою дочку збираюся сватати. Воно для хати краще, як не буде в хаті другої газдині. Дві баби в одній хаті — се потоп". Я й замовкла, бо тоді ще не знала, що моїми устами говорить божа сила. Але Горислава не хотіла половця, і сватання затяглося. А був тоді в нас піп, великий праведник, який раз у раз гримав на усіх, що живуть у гріхах, живуть "скотськи", та що, мовляв, тільки бог має власть благословити подружжя, а не пиятика та "бісовські пінія". Він так опанував Судислава, що той велів звінчати себе нишком без співу та гульні, без ладкання[10] та покладин. Тим-то всі, яким було завидно, казали голосно, що Ольга тільки звичайна підбічниця, бо попові ніяке діло до подружжя людини. Багато перечило, інші підтакували, а сміялися всі.

І так минув рік.

Тут стара перевела дух і сумно покивала головою.

— І ось саме тоді прибігли половецькі хани кликати князів на рать. Татари йшли тоді вперше. Пішов і Судислав, та тільки його тіло вернулось з погрому. Ратибор привіз його сам-один. Всі отроки погинули в бою чи розбіглися, і навіть наш піп, який також поїхав був із боярином, пропав без сліду. Татари його не вбили, бо вони ніколи не вбивають духовників, а добровільно піп ніколи не лишив би тіла Судислава без християнського похорону. Приїхавши, Ратибор показав грамоту князя на вірника і тіуна[11] і замешкав у дворищі боярина як опікун його дітей. Прийшла до нього і моя Ольга та домагалася своєї вдовиної частини для себе та малого Ярослава, але він висміяв її перед усією громадою, що то, мовляв, ніхто не впився на весіллі, то й ніхто не може бути ні видоком, ні послухом, хіба піп, а попа не було. Бідна Ольга так взяла собі до серця насміх та глум, що швидко вмерла. Та в мене було двоє слуг, холопів, які живили мене і внуча працею рук, тож хоча я й кривавими сльозами оплакувала дочку, то все-таки ж ні сама не вмерла з голоду, ні внука не збавила. Так минуло кілька літ, аж ось по всьому селу пішла вістка, що Ратибор жениться на дочці боярина. Сим разом весілля було на славу, та

попа не було. Щойно за два роки до приходу татар приїхав новий піп у село.

Тим часом Ратибор показав, що вміє. Хо-хо! Страх, яка хитра була штука. Княжого скарбу пильнував, правда, але й свого не забував. Усе належне віддавав у скарбницю, та з людей правив удвоє, утроє більше. Жалувалися люди княжому воєводі, та Ратибор купив собі його ласку кунами і ще примучував тих, що жалувалися. Князь далеко, тіун близько, бог високо, дідько низько. Не один волів із того часу поставити свічку чортові та пригнути спину перед поганим. Та всього того було Ратиборові мало. Раз якось у неділю новий піп ішов до церкви, бачить… під острішком на мотузі висить останній син Судислава. Всі знали, що він несповна розуму, але щоб аж таке вигадав, сього не надіявся ніхто. Прибігли люди, оглянули мерця і найшли на його тілі сліди побоїв та мотуззя. Хто його в’язав і побивав, боги, чи пак, бог знає. Але тої самої дкини занедужала Горислава. Пішла я туди, бо гадала зразу, що се задання! Може, хтось підсунув їй кухлик смертельника чи чого другого, а може, і так що поробив. Та воно не те було. Твоя мати кидалася в гарячці, мов та риба без води. Позривала з себе одежу і чіпець, а тоді побачила я, що її волосся вже сивіє, а на тілі саме такі знаки, як на повішеному…

Хриплий крик вирвався з горла Олега:

— Голубихо! Що ти верзеш? Як-то можливе, щоб він свою хоть та так мучив? Вона мати моя, а він батько! Невже ж ти бажаєш підцькувати мене на нього? Ох, ти погана!

Його очі блистіли ненавистю, і будь він дужчий, хто знає, чи не пожаліла б Голубиха за свої слова. Та не довго сварився Олег, бачачи, як спокійно приймає вона лайку та крик. Вона не боронилася проти закиду, ані не божилася на правду своїх слів, тільки покивала головою, а коли замовк, збентежений, сказала:

— Я не боялася, що ти не повіриш, бо гадала, що ти знаєш краще свого батька. Але бачиш, кров не раз глушить правду, а молодому найлегше судити людей. Хто молодому годить, сей добрий, хто ні, той злий, а тут саме між добром і злом пропливає життя. Воно не доходить ні до одного, ні до другого, бо, якби дійшло, розбилося б об них без останку. Еге ж, нічого не осталося б для старечої мудрості. Так, дитино, я правду сказала, а чи ти в неї повіриш, чи ні, мені байдуже. Та зачала, то і скінчу, а ти на вус мотай. Про мене, можеш і других поспитати, або й самого Ратибора. Але до нього треба б підійти хитрощами. Х-хо! Не такий він, щоби балакати небажане.

— Розказуйте далі, матусю! — сказав глухо Олег. — Правда чи ні, а знаття завсіди понадобиться.

— Так, синку, так! І я таке погадала, коли чула, як Горислава у безтямі молила боярина, щоби не бив її брата, не волік кудись на мотузі, не вішав. Але коли я другої днини бажала біля небіжчика дати вислів правді, щоби справити діло на властивий шлях, Ратибор так глянув на мене, так глянув, неначе з його очей простяглиїся до мене ножі, кліщі або зашморги. Я так і задубіла, а язик зціпенів у роті. Та лишім се! Я певна, що він погубив і брата, і сестру і, певно, погубив би був і тебе, будь у нього інші діти. Дякуй домовим, що спрягли лона жінок, на які впало око Ратибора. Якби не се, всюди найшлося б місце на маленьку могилку дитини, отак в калач завбільшки. Скажи-но, будь ласка, відколи затямив ти тата?

— Відколи? — оживився Олег. — О, я тямлю його дуже добре десь від десяти літ, коли він дав мені чудову синю, шиту золотом накидку, червону оксамитову клепаню та жовті сап’янці і велів іти до гостей. Я страшно налякався, але молодиця, яку вважав тоді мамою, повела мене туди. Вона після того прогнала мене зі своєї одрини, а сама десь пропала, і я з того часу жив при батькові.

— Ага! Се та, що вродила відміну. Чому ж то батько не нагадав собі швидше, що в одринах його служби росте його син? Чи не найбільша се

радість для батька, коли отроча робить перші кроки, лебедить перші слова? Гей! Ненависним було йому лоно, з якого вийшов ти, та ти був один… Із-за того забулася й ненависть… Бачила я все те, та не виявляла нічого нікому. Бо й навіщо? У нього були куни і гривні[12] він міг купити скільки треба послухів для суду, грамоти для людей, княжої ласки для себе, а його месть впала би на голову мого Ярослава. Я змовчала, а навіть покинула село і пішла з ним у ліси. І добре вчинила. Се вже і ти затямив, як Батий ішов на Русь. День і ніч значили дими та заграва шлях орди, і ні один город не остався цілим. Прийшли вони й сюди, та тільки загоном. Ні попові, ні людям не зробили нічого злого, тільки пограбили достатки. Боярин не втратив нічого, він вийшов на стрічу з татарським ватажком й побалакав із ним поганським якимсь говором, а там сейчас став збирати полюддя, друге вже у сьому році, та сим разом на татар. Згодом приїхав баскак[13] і забрав драчку[14] на хана, і з того часу почалася загибель села. Збіднілі люди не могли платити, та таким підпалювали татарські войовники хату над головою, а самих брали в ясир. Старих убивали або лишали при погарищі на голодну смерть. Тим-то й волів кожний заставити і себе, і своїх кому-небудь, щоби тільки спасти життя своїх найближчих. Та не було вже тепер купців з Володимира, Луцька й Києва. Один тільки Ратибор мав покладний гріш, тим-то він сам перейняв згодом виплату татарського подимного[15], а за се свобідне селянство повернулося в холопів, безвільних рабів. Ми одні заховалися, але сидимо на безпанській землі, лісу не корчуємо, живемо лісним промислом, то й тільки нашої волі, скільки зможемо вдержати. Наскочить ворог, то і життя можемо збутися ні за що ні про що. Ніхто не піде за нас на суд, не заплатить вири, не стане на двобій, не захистить, ні оборонить. Ми самі.

— Гей, не самі ви вже, матусю, раз спасли мене від загибелі та повернули батькові. І він, і я не забудемо вам сього.

— Вірю і знаю, що ти, сину, рад би не йти стежками Ратибора, та пока мусиш. А від твого батька волію я удар батога, чим усміх, бо волію вовчу нахабність, чим гарну лесть. Чи гадаєш, що Ярослав радо

поділиться з боярином холопами, з якими колись нарівні грався, бігав, їздив верхи? Що піде в хату, окроплену кров’ю сестри?

Гіркий глум звучав у голосі старухи, і молодець сумно склонив голову.

ЧОГО ЗАБАГЛОСЯ СТАРІЙ ЛИСИЦІ?

Тим часом у боярському дворищі гуло, наче у вулику. На майдані іржали коні, брехали пси, перекликалися люди. Гуртки комонників раз у раз роз’їжджалися у всі сторони, інші, видно, уже вертали на спітнілих конях, спорошені, знесилені, зневірені. Жінки й діти збільшували ще загальне замішання гомоном і криком, плачем і реготом. Нема боярчука! Коня знайшли в лісі з сідлом під черевом, пораненого гіллям та з вибитим оком, але сам Олег — розступись, земле, — пропав! Очевидним було, що кінь зірвався з прив’язі і, сполоханий пересуненим сідлом, помчався навмання в ліс. Відкіля, одначе, він тікав, куди заїхав на ньому отрок, бог вість! На рундуці дворища сидів боярин Ратибор, гриз вуса, нагаєм раз у раз ударяв себе по жовтих чоботях. З уст його падали хвилями уривані слова, звернені до посланців:

— Швидко, бовване! їдь помало! Ніг тобі треба? Ось я тобі покажу, погана гниляко! Ти ще тут?

Раз у раз прибігали стежі[16] і доносили, що всі їх зусилля були безуспішні. Люттю сверкали тоді чорні скісні очі боярина, а уста випльовували прокльони половецькою мовою, яких не розумів ніхто.

Врешті розігнав усіх. Втомлені та знесилені посланці розбіглися по хатах та загумінках, щоби немилосердний господин не вислав їх ще раз на дощ та негоду у ліси глядіти слідів сполоханого коня та розбриканого панича. Жінки і діти поховалися теж, бо дощ падав щораз то дужче, та й зближалася пора обіду. Боярин остався сам-один. Він спер на руки лису голову, і понурі гадки залягли його ум.

Його одинокий син пропав безвісти, хто знає, чи не заїв його де у нетрях дикий звір або чи не вхопили де татари… І нагло страшна гадка блискавкою майнула йому крізь голову. Кожної днини міг татарський загін забрати його одинака у неволю, а тоді пропадом пропаде усе його надбання, навіть якби й удалося йому відшукати хлопця живим і здоровим. Ся небезпека висіла над кожним, хто не піддався під безпосередню татарську владу, не пішов між так званих татарських людей.

Т ому він й се зробив, та тільки про себе.

Усі сусідні села від сходу прогнали уже бояр і слухали тільки баскаків. У сьому була і штука, що він зумів удержатися при владі. Та чи надовго? І саме сьогодні ранком був тут посланець баскака Ахмата…

— Слава богу! — перепинив його міркування молодий голос.

Підняв голову, а його погляд стрітив очі, які він бачив уже не раз на своєму віку.

— Хто ти? — здригнувся усім тілом.

— Я приношу вістку про твого сина, боярине, — була відповідь.

— Ах! — зірвався Ратибор і протягнув руки до Ярослава. — Де він? Що з ним? Живий? Здоровий?

— Живий і здоровий, тільки, ранений звіром, лежить у нас і вигоюється.

— Пробі! Що йому сталося?.. Ах, правда, гей Лавор!

У дверях сіней показався присадкуватий половчин.

— Подавай обід! — приказав боярин.

— Уже поданий!

— То милості просимо в хату! — звернувся Ратибор до Ярослава. — Ти, молодче, втомився, перемок, зголоднів. При їді розкажеш, що треба.

Ярослав скинув з плеча нагортку з грубої, темнокрашеної вовни і засів із боярином обідати.

Під розтягненою сорочкою пружилися могутні м’язи грудей та рук, тугі й дужі, але ще ніжні і рухливі. Молодеча сила, зручність, снага так і били струєю з усієї його появи. Благородний закрій уст, високе чоло, ясний погляд очей зробили на боярина таке велике враження, що він забув на хвилю про ціль прибуття молодця.

А Ярослав, як тільки заспокоїв перший голод та спрагу, сам став розказувати події минулого дня. Боярин слухав його, але не се займало його передусім.

— Хто ти? — спитав, коли діждався кінця звіту.

— Я — Ярослав Судиславич!

— Судиславич! Може, син боярина, а мій шурин? — з глумом у голосі допитувався Ратибор.

— Може! — відповів холодно молодець. — Може, так, може, і ні!..

— Як-то?

— Кому се до вподоби, той повірить, кому ні, то ні, а мені і се і те байдуже. Тільки, бачите, людина якось мусить називатися, а я гадаю, що мати хіба найкраще знає, хто є батьком її дитини.

Кров вдарила до лиця Ратибора: сей молодик стидав його, побивав власною його зброєю.

— Твоя правда, сину! — сказав із притиском. — Судиславів могло бути чимало на світі.

— Так, але в мого батька був тільки один Ярослав, а в мене є тільки один батько, і ніякий глум, ні брехня, ні наклепи не розділить наших імен, доки життя…

Відправа була гостра, і боярин поміркувався.

— Якої ж нагороди правиш для себе за прожив мого сина? — спитав поважно і приязно.

— Не по винагороду я прийшов, а дати знати, що сталося. Ми гадали, що ти, боярине, рад будеш се почути, тому я й прийшов. Але, бачу, ми помилилися…

— Ох, ні! Я всім майном не виплачуся за прислугу, тільки не бажаю, щоби у моє кубло упхалася зозуля.

— Не я прилетів зозулею з далекого краю, щоби попроганяти отчичів і дідичів сієї землі. Не я і не моя мати, а хто другий!

Наче два мечі, стрітилися над столом два ворожі погляди. Ні! Не було безпеки Ратиборові на Руській землі…

Враз закипіла в серці нелюдська злючість на всіх і вся.

"Пропадіте ви всі, свої й чужі. Коби лише мені та Олегові стало вашої шкури, хоч би тільки на шапку", — погадав і задумався.

І ось десь із дна думок виповзав план, ніби гадюка, яка вилазить із терня на стежку — суща загибель для необережного пішохода. Він виповз, покрутився сюди-туди, аж звинувся наготові. Легкий усміх промайнув по лиці боярина.

— Я знаю, хлопче, що я зозуля, а не ти, що я вам усім осоружний, ненависний, і ви радо позбулися б мене, але й мені між вами важко, прикро, невиносимо. Та ось ти знаєш, що наш король Данило прийняв королівський вінець і пов’язався зі західними князями, щоби рятувати наші землі від татар. Його воєводи були вже тут і торік, і два роки тому, прилучили відступників з-над Горині та Случі, але все те надаремне. Усі волості відпали знов до татар, прогнали королівських тисяцьких і тіунів, а татарський хан Куремса вислав своїх баскаків зібрати полюддя на хана. Він посилав їх і сюди, і я з трудом лише здержую людей од відступства. Минулого року королівські воєводи побили Куремсу, тим-то і вдалося мені удержати волості при собі, але що буде сього року, не знати; і Куремса, і король ідуть сюди знову, буде війна! А як буде війна, то я мушу бути тут, щоби дати кметям належний провід і опіку. Якщо удасться мені те, що задумую, тоді піду собі на Литву до Міндовга. Він завсіди радо прийме хороброго і невбогого боярина.

За сьогоднішню прислугу признаю навіть при виїзді твоє право до спадщини по Судиславу, але ти мусиш мені помогти у моєму замислі.

Боярин скінчив і з-під ока глядів на молодця, який нерішуче дивився перед себе, не знаючи, що відповісти. Те, що знав від бабки про Ратибора, зовсім не годилося з тим, що почув тепер. Знав він і се, що боярин, а не громада приятелює з татарами. Бажає проводити громаді, а вибирається на Аитву! У сьому мусила бути якась заковика, або стара Голубиха не оцінила як слід діяльності боярина… Але ж бо й ся діяльність…

— Боярине! — сказав. — Ти не дивуйся, що люди тікають з-під вашого ладу! Важке наше життя на рідній землі, що і дихнути годі людині. Усе живе з мужицької праці. Усе заздрим оком глядить на мужицькі гаразди, і при першій нагоді голяком пускають богатиря королівські чи княжі орударі[17]. Бере князь полюддя, бере піп десятину, гаразд! Ніхто не заперечить, що сих податків треба князеві і церкві! Але ось збирачі, тіуни, вирники[18] деруть після одної шкури другу, третю, десяту, доки на мужицькому хребті не зітліє остання кожушина. Ба, мало того! Не раз, коли треба порятунку, свобідний кметь возьме скільки там гривень у позичку, а тоді вже хіба бере старечу торбу і махай у світ. Відсотки з’їдять увесь приховок господарства, а з чого жити смердові, як не з приховку? За весь рік праця мужика не стоїть більше одної гривні, а скільки-то їх треба на відсотки? У нас на селі довжник хіба чудом виплатиться, а звичайно попадає у закупи і тоді пропав уже неминуче. Ні проволоки, ні милосерця, ні правосуддя. Гей! Усе село, боярине, — се наші закупи, вони орють, сіють, збирають, а ви товстієте від їхнього поту без труда та клопоту. І ви хочете, щоби люди вас любили? Щоби йшли за вас боротися, а не тікали від татар? Наші люди люблять землю і князя, віру і церкву, але ненавидять Княжу дружину та дружинний лад. Певно, що воно погано і нечесно покидати своїх, але чи се не конечне, коли у пустій коморі чаїться голодна смерть, а жінка і діти — се не надія майбутнього, не осолода старості, тільки відсотки боярина? Гей, кати ви злючі, нелюдські, страшні та нерозумні! Бо розпука не на добро навчає людей!

Спідлоба глядів Ратибор на молодця. Не ті були молодці колись, до приходу татар. Колись вони відробляли довги батьків, залюбки ходили з човнами у городи, з боярином на лови чи в похід, а тепер усякий розуміє вже, що не допуст божий, а ледачість боярства та безсила влада довели край до руїни. Він тікає до татар, проганяє бояр, стає сам господарем на своїй землі, словом, він має вже свій розум, і хто не йде з ним, той йому ворог.

І знову почув Ратибор, як кров вдаряє йому до голови, а жовч заливає серце. Та насилу опанував собою.

— Ти правду кажеш, хлопче, і саме тому ціню тебе ще більше. Ти станеш гідним наслідником Судислава і, засівши в ряді бояр, не одну добру раду даси королеві чи його воєводам. Отже, слухай. Мені люди винні гроші, багато гривень і кун, і все їх майно не оплатить довгів із відсотками, хіба продав би усіх у рабство. Я, кажуть, поганий чоловік, та, проте, не гадаю такого робити і не продам нікого. Зате придумав я другий спосіб. — Тут прихилився до Ярослава і з блискучими очима спокусника нашіптував: — Сьогодні або завтра приїде сюди баскак Куремси — Ахмат — за полюддям. І з ним буде зі сотня татарви і великі скарби, данина з усієї Погоринної волості. Ось я видам наказ, і всі парубки з усієї волості стануть під твоїм проводом. Татарський гріш оплатить довги громади, а тоді всім буде гаразд. І мені у литовських лісах, і тобі у моєму дворищі, і людям у селі не забагнеться покинути отчича і дідича наших земель, короля Данила. Зрозумів ти мене, хлопче?

— Значить, я маю ограбити баскака? — спитав Ярослав.

— Не тільки ограбити, але і зловити! У сьому твоя безпека. Випустиш його опісля, то ще й подякують тобі, а мене, головного провинника, вже не буде.

Виразно та ясно зазвучала у сих останніх словах правда — страх перед татарвою, бажання зрадити рідний край та довести до загибелі ненависного Судиславича.

— Гаразд! — сказав Ярослав. — Я погоджуюся і сьогодні вечором буду тут. А пока оставайся з богом, боярине!

ПРО КАРІ ОЧІ ДІВЧИНИ

Сильно схвильований вийшов Ярослав від боярина. За сей час, який молодець провів у дворищі, небо протерлося, а сонце позолотило мокре гілля дерев та озерця дощової води на шляху пливким золотом проміння. Та, проте, важко було пішому йти селом через непроходиме болото, тим-то аж надто часу оставалося йому на міркування.

"Ось чого забаглося старій лисиці! — міркував молодець. — Ти, дурнику, побий баскака, забери його гріш, а я дома останусь. Поб’єш — добре! Поб’ють тебе — мені байдуже, моя хата скраю! Тобі небезпека, може, суд, кара, поток а мені гріш. Я з грошем накиваю п’ятами, а ти зі злочином останешся. Нема що казати! Хитро придумано, та тільки без мене. Ну, але і я зумію дещо придумати, тільки без тебе. У мене те саме право і стільки ж сил, що в тебе!"

І справді, у сю мить могло здаватися, що се старий Судислав віджив у своєму синові,— так схожа була його постать на того, хто ходив колись сим шляхом між мужицькі хати. Він підняв голову гордо й самовпевнено, молодечий розмах і живлова сила здорової людини закривали ще перед ним труднощі та сумніви зрілого віку, а палка кров рожевила майбутнє та прибирала його квітками надії.

"Вийди, доле, із темряви! — кликала уся постать Ярослава. — Вийди, то поборемся! Побачимо, чия візьме!"

У третьому дворищі за боярським сидів багатий колись кметь Глухар. Була в нього жінка, двоє синів та дочка Олена, і саме її стрічав Ярослав не раз, коли збирала ягоди та гриби або виносила братам полуденок, коли в лісі пасли товар. Її карі очі та стрункий стан полонили серце парубка, а Аада, богиня любові, завсіди красила рум’янцем дівоче личко, коли на нього поглядав Ярослав.

Так що ж! Лихоліття повернуло Глухаря у закупи, а праця усієї родини ледве покривала відсотки довгу. Оба сини, Давид та Ігор, усю зиму рискали по лісах, ловлячи звірину, шкірки якої виправляла мати,

усе літо берегли череди та отари, працювали в полі, мати ходила біля городу, батько дбав про сіно та пасіку, але всього того було мало. Рідня закупа була на шляху до рабства. Боярин, не одержавши належних відсотків, мав право повернути Глухаря у раби або продати його дітей в неволю. Тим-то і гризся старий кметь, його жінка плакала по кутах, а хлопці стискали кулаки і нахвалялися вбити боярина, якщо схоче силоміць переводити закупа в рабство.

Отуди повернув Ярослав, і, видко, княгиня Лада ласкава була до нього сьогодні, бо в хаті при вогні застав лише саму Олену. Звітався з нею, а там і присів біля неї на ослоні.

— Де батьки і брати? — спитав, обкинувши сумним поглядом просту обстанову пекарні.

— В полі, біля Вовчого Вивозу, просушують овес. Боярин велів насіяти, хоч для нас самих у сьому році небагато хліба, та ось дощ змочив його, певно, зовсім. Уже втретє. Доки збирали хліб, було верем’я, а на овес вже й не стало. Гей! А тут боярин обіцяв відписати за сей рік усі відсотки, якщо дамо йому двадцять кірців[19] вівса. Відкіля ж їх взяти? Прийдеться молодшому братові або й мені йти на службу у дворище, або й, може, у Володимир…

— Не кажи того! Швидше отся рука розчерепить голову боярина, ніж ти підеш рабинею на чужі руки. Радше зі мною йди в північні литовські пущі чи у гори Карпати. Не на те леліяв я тебе у моїх самітних снах-мріях, не на те поклав на Високому серед лану материнки зруб нової дубової хати, не на те вивів я його вже під стріху, щоби на ньому спиналися прочитан, повійки та колючий хміль. Але хай і так. Хай заростає бур’яном майбутнє посілля, хай між підвалинами засіються крилатки[20] сосон чи смерек. Я все покину і доки рук, доки надій на гаразд, на щастя, на спокій. Ти, Оленочко, підеш зі мною так далеко, що до нашого гніздечка не загляне лютий звір, ні лиха хуртовина. Чого ж нам ще ждати?

У мене є дещо напрятаного добра, візьму його, і завтра під ніч підемо. Добре? Чого ти плачеш, дитино? Невлад тобі замисли, не по серцю моя любов?

— Ні, Славо, твої міркування гарні, чудові, і я радо, ой як радо пішла би з тобою чи на Високе, чи де в безвість, все одно! Та бачиш, вони гарні і добрі тільки для нас. Що ж станеться з твоєю бабкою, що з моєю ріднею, якщо ми відійдемо? Боярин побоїться, може, твого ратища, та не завагається прогнати на шлях немічну жінку. Так само і нас боярин не займає, доки платимо відсотки від позики, та як я втечу, то він сейчас заправить від нас гроша, і мої обидва брати пропадуть. Бач, сьогодні не стало мене, завтра могло би те саме бути з Давидом чи з Ігорем, а то й з обома. Ні, боярин не подарує утечі моїм старим. А дитині невільно покидати батьків безпомічними у старості на поталу ворогові! Невільно сього тобі, невільно й мені!

— Так, се правда! — глухо проказав молодець. — А що так є, то остається тільки одно!

Але Ярослав не відповідав, тільки стягнувши брови, сидів, дивлячись у попеліюче багаття. Аж ось почувся від дверей голос матері:

— Гей, дітоньки! То ви замість гуторити чи женихатися, понадувалися, як сичі у днину? Вже ви собі надоїли? Ото молоді! Стид вам обом, а для парубка се просто злочин.

— Не жартуйте, мамо, — відповів парубок, — не до жартів нам, коли у нашому садочку замість голубів ворон літає та кряче про нужду та неволю. Ми і продумуємо, як би то його прогнати, тим-то й посумніли.

Тут Олена розказала матері про замисли Ярослава. Під час оповідання увійшов старий Глухар і слухав теж. Вкінці зітхнув важко.

— Не твоя правда, доню, — сказав. — Молоді повинні тямити, що перед ними життя, коли воно вже за нами, старими, тягнеться тільки спомином. Наше щастя у спомині, ваше у надії, тим-то я був би за те, щоби ви покинули наше посілля, тільки, — тут голос його задрижав, — тільки візьміть із собою ще й обох хлопців, для вашої та їхньої забезпеки. Нам, старим, не зроблять уже нічого, а для них весь світ отвором. От король Данило веде рать на Куремсу і, певно, потребує ратників, особливо таких, що знають тутешні землі. У нього найдете плату і прибіжище, а опісля і надання у землі. Якщо ні, то землі скрізь багато, а за заслужені гроші побудуєте собі цілу Глухарівку. Тоді і ми, старі, стягнемося, може, колись, якщо доживемо. Се одинока наша надія, як на тепер.

Але мати не погоджувалася на сьому.

— Ні, дорогі мої! — сказала. — Не нам, старим, міняти землю і посілля. Наче гриби, виросли ми з сієї землі, й тут нам і гинути прийдеться. Не звикне старий до нового окруження, а якщо його перенесуть, то весь вік собакою витиме за рідним посілдям, а то й вернеться туди і подохне на руїнах давньої хати. Ні, не мені йти вже відсіля, хіба на цвинтар.

Батько, більш самолюбний, чоловічої вдачі, заспорив, дочка потягла за мамою, тільки Ярослав мовчав уперто.

— Що ж ти на те все, Славо? — спитав його вкінці Глухар. — Про тебе тут іде річ не менше, як і про нас. Раз ти зговорився з Оленою, так і на тобі тяжить вага нашого горя…

— Звісно! Хай мене бог поб’є, якщо я відчахнуся від вас та виречуся своєї любові. Що ж? І з усього вашого балакання виходить одно. Я сам мушу вирвати з нігтів нелюда себе, вас, Олену, все селище. І клянуся богом та пречистою, що довершу сього або накладу головою!

Зірвався, пригорнув дівчину до грудей, поклонився в пояс родичам і вибіг. Глухарі осталися самі і ждали на синів. Але не діждалися їх сьогодні. Бачили тільки кільканадцять гуртків кінних парубків зі списами, топорами, луками, а навіть із арканами, вживати яких навчилися дуліби від татар. Всі вони їхали у напрямі боярського дворища.

— Щось ладиться! — сказав Глухар. — І дивно мені, що моїх хлопців ще нема. Треба хіба буде поспитати самому.

Старий узяв спис та топір і пошкандибав і собі під дворище. Та тут не знайшов нікого, а Аавор сказав йому, що боярин поїхав над Вовчий Вивіз, а коли вернеться, не знати. Занепокоєний вертався Глухар у хату розмоклим від ранішнього дощу шляхом. І ось на порозі хати стрів Василька, сусідського сина, який двигав на собі два ратища та два щити, меч і топір, а з ним був ще другий хлопець, який ніс два шкіряні каптани і два сагайдаки з луками і стрілами. На головах мали обидва великі шкіряні шапки, підбиті поветею. Вся зброя належала Давидові й Ігореві, і Глухар здержав обох у виході.

— Ви куди?

— Сотник казав.

— Який сотник? Може, соцький Лавор?

— Ні, сотник Ярослав.

— Ах!

Старий пропустив хлопців без перепони, але довго кивав головою та чухрався у потилицю. Та не сумували в хаті ні жінка, ні дочка.

— Таточку, — впевняла Олена, — тільки один Ярослав зможе нас визволити зі скрути.

— Так, певно! Тебе вибавить у кожному разі, але чи й нас, не знати! Зате зовсім певно: він і собі скрутить карк, і нашим хлопцям його надрушить. Стережи, боже, їх та його від нещастя!

— Не терликай, старий! — вмішалася жінка. — У тебе завсіди все молоде нетямуче й пусте, а мені видиться, що Слава любить-таки Олену більш життя.

— Ха-ха! Те знаю і я, тільки знаю ще дві речі. По-перше, що боярин не посилав би його у бій не для своєї користі, а його користь, як-не-як, завсіди вийде на шкоду нам. По-друге, залюблений жеребець, олень, парубок чи заєць — се одно, а очі дівчини — се таємне озеро, в якому втопився вже не один.

І старий Глухар зажурився не на жарт.

ВОВЧИЙ ГІРАЗНИК

Тим часом на чималій прогалині на схід від села зібралося до двісті людей. На пеньку, посеред зборища, стояв боярин Ратибор і підіймав з голови шапку на знак, що бажає говорити. Підіймав її тільки незначно, щоби не понизити своєї боярської честі, та люди, незвиклі до такої чемності боярина, замовкли, хоч маком сій!

— Люди, християни! — заговорив боярин. — Жниво скінчилося здебільша, і кожний із вас обчислив уже, скільки прийдеться тепер віддати на довг та відсотки, правда?

— Ох правда! — зітхнув мало не кожний.

— Коби тільки вистало! — обізвався дехто.

— Іменно, коби вистало! — підтвердив боярин. — Але я знаю, що тільки на мед та віск є ще ціна, а саме і сього, і другого у вас самих мало. На все інше нема купця, ні покупу, ні збуту. Нема і заробітку, кожний, бач, воліє обробити землю власними руками або заставити до праці власних рабів. Тим-то і не ціниться праця рук, і відробити довг годі.

— Ой годі!

— Скажете, може, щоб я зрікся відсотків? Майна в мене доволі, а всього тільки одна дитина, ну, і ще не ніч, ще не одно придбати можна. Правда?

Залягла мовчанка. Ніхто не надіявся, що боярин на те скликав усіх молодших громадян, щоби пригадати їм довги їх родичів та майбутнє рабство. Тим-то не один оглядався по боках на других, а дехто морщив брови і стискав кулаки у безсилій злості.

— Таки правда, боярине! — відповіло декілька голосів.

— Що ж, я радо зречуся всіх залеглих відсотків, та істи[21] зректися не можу, бо вона не моя, а мого сина та його нащадків. Се моя відумерщина, надбання мого життя, і, певно, нема між вами такого, що вчинив би таке і скривдив власних дітей…

Громада мовчала.

— Віддайте позичені гроші разом, так як дістали їх від мене, і подарую вам всі відсотки!

Знову та сама мовчанка, та злість уступала збентеженню.

Справді, боярин не мав права зрікатися добра власної дитини в користь чужих.

— Мовчите, господарі? Не під силу вам уплата? Так, так, я знаю, у вас самих круто, не то що, і будьте певні, що не тільки ви журитеся сим, але і я. Чи гадаєте, що мені мило бути вірителем усієї громади, п’явкою для кожного, ворогом для всіх? Ні! Я теж думаю про ваше добро і тому даю вам нагоду за одним махом позбутися довгу, а ще й прислужитися королеві, який, як знаєте, недалечко.

— Ба, король довгу за нас не відробить! — закпив молодий ще кметь Бортняк.

— Не відробить і не заплатить, се правда, але заплатити можуть його вороги вам на користь, мені на заспокоєння, йому на славу.

— Як-то? Яким світом? — живо питали люди.

— А ось Ярослав Судиславич, сотник, розкаже вам, що ми оба придумали на спілку сьогодні уполудне. Послухаєте його, так усі довги громади будуть заплачені, не послухаєте, то король, який саме у війні з татарами, певно, подбає сам про стягнення довгу з вас, без огляду на ваших дітей та вас. Ви ж татарські люди! Ну, на сьому слові бувайте здорові!

Отрок підвів бояринові коня, а по хвилі Ратибор щез за найближчими кущами чагарника. Ярослав глядів за ним добру хвилю, а там і повернув до громади.

— Панове громадо! Боярин каже правду, що ми татарські люди, бо платимо подимне татарві. Тим-то ніхто нам не поможе, хіба Куремса або Ахмат-баскак. Але хто сьому винен, що ми потатарщилися?

— Він, Ратибор, боярин! — загула громада в один голос.

— Звісно, що він. Та як гадаєте? Повірить вам хто чужий, коли йому таке розкажете? Я гадаю, що ні.

— Авжеж, що ні! — відповів Бортняк. — Слово боярина заважить більше, чим наше.

— Іменно! То ми підстережім отут, у вивозі, баскака і зловімо його, і безпечні будемо і перед королем, і перед боярином!

Якби грім луснув був отут, у середині круга, то не було би більшого зачудування у громаді.

— Баскак везе гроші з усієї Погоринної волості, а біля нього не більше сотні ратників. Нас є отут коло двох сотень, а в лісі, як знаєте, один наш стоїть двох татар! — переконував Ярослав.

Зразу не відповідав ніхто, врешті виступив Бортняк.

— Се правда, що ти кажеш, і нема сумніву, що при татаринові найдеться гріш, але як так, то чому боярин не відпускає з нами ні одного зі своїх ратників? А є їх у нього до двадцяти, самі молоді, тугі, добре озброєні парубії.

— Так, але всі вони не з наших, половці та чорні клобуки, — зауважив Ігор. — До того ж вони ще вчора кудись виїхали.

— Чи аби не зрада! — підхопив хтось. — Ми тут зловимо баскака, а вони наведуть на нас цілу хмару татар.

— Справді! — продовжував Бортняк. — Ти кажеш, Ярославе, що, зловивши баскака, будемо безпечні від короля й від боярина, але хто забезпечить нас перед татарвою, якщо вона візьме верх?

— А чи ви гадаєте, що я, вхопивши баскака, заведу його Ратиборові? Ха-ха! Боярин каже: віддай мені бранців і скарб, і збудешся довгу. Але при сьому він не хоче сам устрявати у діло, щоби в разі чого звалити на нас усю провину. Він скаже Куремсі: "Се не я, а ваші невірні холопи

вчинили се. Покарайте їх, а мене нагородіть за те, що випустив ваших на волю!" Та гадаю, що те саме зможу зробити і я. Візьму в руки і бранців, і гріш, і ми розчислимося тоді з боярином за гривні й ногати, а решту візьмемо собі. Поб’ємо бранців чи випустимо самі, а провина останеться за боярином. У кого буде в руках баскак, у того буде і правда. Поняли ви мене гаразд?

— Поняли, поняли! — загула громада, яка аж тепер зрозуміла усі замисли Ярослава.

Справді, куди не міркуй, а план був добрий. Усе, що придумав боярин, повертав Ярослав у противний бік. Він переймав на себе роль Ратибора, а за те звалював на нього усю небезпеку і відповідальність. Такий оборот найбільше підходив до мужицького погляду на справу, бо давав і користь, і безпеку і не наводив нікого на гріх. Попри се, хоча і як ремствували всі на дружинний лад у державі, та все-таки свій князь, король чи хоч би тіун був кожному миліший та ближчий од татарина.

Наскоро проведено поділ ратників на десятки і обставлено ними увесь вивіз у лісі, де ліс доходив до самої дороги. Давида вислав Ярослав на Володимирський шлях, щоби дав знати, коли і куди наступатиме королівське військо, а Ігор з двома отроками повів стежу на стрічу баскакові.

Стежа вернулась під ніч і дала знати, що баскак з усією валкою ночує в Мощанці, дві милі від вивозу. Тому всі ратники повечеряли і поклалися спати у гущавнику, вижидаючи ранку.

Не раз буває, що природа серед тепла і цвіту у гарячий серпневий час нагадає собі прийдешню осінь з холодом, жовтим листям, понурим, свистячим вихором та дрібним, невгаваючим дощем. А тоді холодним ранком закутає весь світ у густу мряку, так що й не видно, чи є ще на деревах зелень, чи ні. Усяка співуча пташня і не гадає вилітати з гніздечка, і тільки змоклі ворони та галки покрикують хрипло у гіллі.

Сонце десь губиться у валяві хмар, і тільки довгота дня нагадує ще літо. Кожному здається, що вже не мріяти йому про поворот ясних, теплих днів літа, що після мряки прийде дощ, а слідуючого ранку на зеленій траві придорожніх пасовищ покажуться білі п’ятна мокрого снігу.

Отаким був день, коли рішалася судьба села Чаброва.

Ратники Ярослава поділилися на чотири частини. З них одна стояла на шляху від Чаброва, і тут було двадцять щонайдужчих парубків з великими щитами, такими, що їх уживали лучники та пращники при облогах або при обороні. Ними можна було дуже легко перегородити шлях перед татарами і відперти наступ, якби звідусіль окружені вороги пробували йти пробоєм. Такі щити уживали чабрівці при ловах на полохливих звірят. Вони обгортали їх зеленню для непознаки і засідали поза ними куди вигідніше і певніше, чим у звичайній засідці. Вивіз углублювався в поземелля на сажень, а то й півтора, і пробігав так поміж стрімкими берегами на чверть милі. У тому місці, де з одного боку саклаки та ліщина доходили до самої дороги, засіла справа ціла сотня стрільців з луками в руках та короткими рогатинами напоготові. З лівого боку був непідшитий, високопенний ліс, і в ньому за деревами засіло тридцять найбільш тямущих, обережних мужів. Вони мали виловлювати всіх тих, що втекли б зі загального погрому. Вкінці четвертий відділ під проводом Ігоря засів у чагарнику найдальше від першого. Він мав замкнути пастку і вдарити на дружину баскака ззаду. Отак засіли вони всі і ждали приходу татар. Ярослав був при найбільшому відділі. І ось серед загальної тишини почулося нагло три скигління канюка — умовний знак від заднього відділу.

— Ідуть! — сказав Бортнякові Ярослав. — Іди до переднього відділу, щоби не пропустили ні одного татарина. Одиноким свідком погрому може бути тільки баскак.

— Невже ж ти хочеш побити усіх татар? — занепокоївся Бортняк.

— По можливості — так! Се потрібно для нашої безпеки, та не забувайте і того, що з населення городів живої душі не оставили сі поганці. Нас вони шанують як робочий товар, але, проте, на нас тяжить повинність помсти. Мертві ж не в силі помститися. А там татарин, се не наш мужик! Се воєнний чоловік, який і з раною на тілі може ще убити ворога.

— Гм! Се правда!

Останній згляд, видко, переконав кметя, і він побіг до свого стану біля плетених щитів.

Враз почувся зліва скрип коліс та ляск кінських копит у грязюці. Се їхали татарські двоколісні гарби, навантажені добром та грошем. Войлокові покривала хоронили набір від дощу та вогкості, а попереду сиділи візники у кожухах, вивернених вовною наверх. Так само на кошлатих диких звірів скидалися й кінні татари, які їхали по боках валки. Вони не привикли до вогкого підсоння північно-західної України, тому цупко й обгорталися тулупами та з недовір’ям і неохотою підіймали голови до небосяжних лісових велетнів, які губилися десь у піднебесній мряці. Вони знали, що се вже сама окраїна татарської займанщини та що невдовзі вже повернуть у сухі, погідні степи на південному сході. Не один був би радо повернув коня і махнув туди чимскоріше, та дарма! Ясса, татарський закон, проголошений ханом, карав смертю за кожний, хоч би і найдрібніший непослух. Ба, мало того, за кожного ратника ручався головою десятник і дев’ять товаришів, а над десятником був сотник, п’ятисотник, тисяцький. Тим-то і в голову не клали татари, що можна б від них утекти або вернутися з порожніми руками.

"Судьба!" — зітхали про себе і, хоч серце било, наче молотом, їхали похнюпившись далі. Посеред балки на білому баскому коні їхав Ахмат, баскак Куремси, у острокінчастому шоломі та арабській карацені з дорогою шаблею при боці. Йому теж було не до сміху, та приказ ханського намісника мусив бути сповненим. І передчуття не обмануло

сим разом татар. Саме опинилися у найвужчому місці вивозу, і валка здержалася, щоби дати можливість переднім їхати далі, коли нагло нелюдський крик почувся ззаду.

Вмить зрозумів Ахмат, що се напад грабіжників, і гукнув на передні вози, щоби їхали швидко далі, а сам повернувся назад, щоби зарядити успішну оборону. Та в сей мент сталося щось страшне, невидане, нечуване! З низеньких кущів саклаку, калини, трепети, горобини зраз вилетіла хмара стріл — і більше трьох четвертин його ратників полетіло з кульбак. Нечуване замішання вмить запанувало серед валки. Ратники летіли коміть головою, а їх крики та судороги сполохали коней. Вони наче ошаліли з переляку, ставали дуба, били копитами об гарби та візників, тратували[22] лежачих, скидали ще здорових їздців, а з гущавника сипалися стріли безустанно, невмолимо, доки не лягли всі товариші Ахмата. Не було ні часу, ні спромоги боронитися. Кільканадцять тільки полізло лівим берегом вивозу у ліс, але і сі попадали від стріл і покотилися назад. Широко відкритими очима глядів Ахмат на нечуваний вчинок незнаного напасника.

"Чи нема богів у небі? Чи нема хана на землі? — питав себе в отупінні.— Чи нема і для мене смерті?"

Та в сей мент спереду, ззаду і з боків вискочила товпа тугих, оружних парубків, а спокійний голос одного з них заговорив до нього добре звісною йому руською мовою українських улусів:

— Злізь-но, Ахмате, з коня і піддайся!

Наче зі сну збудився баскак.

— Кому маю піддатися? — спитав.

— Бояринові Ратиборові! — відповів Ярослав.

ПЕРЕД РІДНИМ СИНОМ — НАЙБІЛЬШИЙ СОРОМ

Розмови між Бортняком і Ярославом не чув ні один з ратників, та, проте, як тільки напасники дорвалися до возів і розглянули скарби баскака, вмить зрозумів кожний, що чим менше свідків зостанеться живими, тим краще. І в ім’я неписаного, навіть словом невисказаного закону мужицьких воєн усіх часів і народів парубки кинулися добивати поранених та забирати їхню зброю. Було її чимало, бо охорону валки повірено найкраще озброєним, з-поміж сотень вибраним татарам. Були між зброєю цінні кинджали, сагайдаки, шаблі, а й на собі мав не одну дорогу запинку, не один дорогий кожух, пояс тощо. Тим-то збирання зброї швидко перейшло у звичайний грабіж, і лише при помочі кількох поважніших господарів удалося Ярославові вгамувати жадобу наживи у молодиків. Усю добичу навантажено на гарби, половлено сполоханих коней, і вся ватага двинулася з місця. Спереду їхали ратники, за ними гарби з добичею, вкінці Ярослав, Ігор, Ахмат, прив’язаний ремінням до кульбаки. За ними на шляху остались тільки трупи…

За сей час, доки ратники Ярослава справлялися з усім, баскак успів відшукати внутрішню рівновагу і вмить зрозумів, що йому самому поки що небезпека не загрожує. Тому рішився на дві речі. Передовсім бажав дізнатися, яким світом могли покірні досі татарські люди зважитися на такий нечуваний злочин, а опісля… втекти! Без якихось певних вісток про замисли короля або хоч би про особу головного провинника не було чого й вертатися в орду. За втрату зібраного гроша та сотні комонників грозив йому неминучий зашморг.

— Вибачай, воєводо, — заговорив до Ярослава, — ти спершу, беручи мене в ясир, сказав, що робиш се іменем боярина Ратибора. Чи се той самий Ратибор, половчин родом, до якого я їхав?

— Він самий!

— Що ж за лесть придумав він на мене, нещасного? Невже ж він гадає, що воєвода Куремса, що хан не упімнеться за мною, ратниками та грошем?

— Не моє діло, татарине! Нам усім обіцяна нагорода, ми й заробили її!

— Де ж сам зрадник?

— Він сам дома. Бач, він не бажав показуватися тобі у бою. Він випустить тебе завтра або післязавтра, та коли ми всі розійдемося домів, він вину звалить на нас, а за свою ласку заправить ще похвали.

— Як-то, що знову? — визвірився на молодця татарин. — Ніяк не второпаю вашої балачки. То ви, знаючи се, зважилися на таке діло?

— Ба, ми мусили!

— Не розумію!

Ярослав розказав тоді баскакові про все по правді — як боярин присилував громадян погрозою, промовчав тільки свої замисли супроти боярина. Довго слухав Ахмат Ярослава, врешті підняв голову, а з очей його впав на молодця погляд найбільшої погорди.

— Гей! Кінський підхвісник більше має досвіду і тямучості за тебе та твоїх. Маєте в руках мене і скарби. Отже, я вам обіцяю, що Куремса подарує вам кару за напад, якщо покоритеся і вернете йому баскака й гроші; і увільнить вас від боярина раз назавжди. Збирачем будеш ти або хто другий, кого виберете самі. Гаразд і спокій по вічні часи запанує у всій волості, як у всіх землях великого хана від китайського низу та Східної Індії по Чорне море. У нас усякому воля робити що хоче і як хоче, йти, мандрувати, вибирати землю і звання, город чи село. Заплатив поголовщину, то й гуляй досхочу. В усьому ханстві й палець на тебе не

підійметься. А так видющими очима ви лізете в халепу, потопаєте у неволі, стократ гіршій від чужинецької. На вас наводить неминучу загибель ворожнеча володаря усіх земель по Оку та Волгу, а ви визиваєте її тільки на те, щоби якийсь там боярин набив собі калиту і втік у безвісти? Він заплатить за своє добро вашими тілами та життям, неволею жінок і дітей, пожарищем усієї країни! О, ви нерозумні, безглузді раби…

— Тс! — підняв руку Ярослав. — Не забувай, Ахмате, що боярин, а не ми, піддався під вашу руку, і що він, а не ми, зрадив вас. Ми тут ні при чому. Ми, смерди[23], чинимо панську волю і тільки. Чи нас хто питався, хочемо ми вашої опіки чи ні?

— Як-то?

— Ано, бачиш, ми, дуліби з племені руського, споконвіку належимо до держави, яка стоїть на наших землях. Се Руська держава, а чи князь у Києві, чи в Галичі, се не важне. Тепер у нас король Данило. Він нам головою, а не хан, ми йому маємо вірно служити, а не вам.

— Те саме казала уся Погоринна волость, коли Данило побідив торік Куремсу. А ось везу, чи пак щойно віз, я подимне з усієї волості для Куремси, а не для Данила. Кожний волів, віддавши частину, вживати решту в спокої, чи не бути певним ні дня, ні години, що доведеться втратити останнє. Одна п’явка — здоров’я, копа п’явок — смерть!

— А хто є причиною сього безладдя, як не ви? Та, проте, коли мати недужа, то чи треба її лічити, напувати зіллям, годувати власною кров’ю чи покинути напропаще? Хай здихає стара, а ми поглядимо другої, здоровілої, хоч і не своєї — правда? Се перше робимо ми, се друге радиш нам ти.

— Гм! Якщо ви не з доброї волі приставали до нас, то чому ви сього не сказали торік воєводі Данила? Він же ж не лишив би вам Ратибора у волості, і я не їхав би сьогодні до нього.

— А чи ти знаєш, Ахмате, чого вчила мене моя стара мати? Вона казала: "Хто раз зрадив, той зраджує всіх, всюди і завсіди. Зрада у народі — се зараза, зрада в людини — се наліг"[24]. Ратибор у вас є збирщиком подимного, а в нашого воєводи збирщиком полюддя. Як, коли і кому треба, таким він і є. А де боярське слово знайде послух, там нема вуха для мужика. Се і підхвісник знає, Ахмате!

Довгу хвилю мовчав Ахмат після безладного виводу молодика, але як людина лицарської вдачі він швидко збагнув, куди гне Ярослав, і зрозумів, що його не налякає, ані не підкупить.

— В такому разі ти повинен тепер поставити боярина під суд.

— За віщо? Чи за те, що велів зловити татарського баскака?

— За сей вчинок у нас розірвали б його кіньми. Подумай про се…

— А король, — перепинив його Ярослав, — проте, зовсім справедливо іменує його воєводою!

— Значить, ви безпорадні супроти нього.

— Так, але спосіб на нього є, покарати його тим, за що запродався вам, а тепер продав вас.

— Що ж се таке?

— Що? Досвідний Ахмат питає — що? Нажива, гріш!

— Ага!

— Послухай мене, Ахмате, і не пожалієш. Я переодягну тебе мужиком і візьму зі собою у дворище. Там пересвідчишся в правдивості моїх слів, а опісля засвідчиш сю правду, де і коли буде треба. За се верну тобі свободу, якщо її захочеш. Та перш за все мусив би ти поклястися, що не втечеш.

Ахмат задумався.

— А зброю віддаси? — спитав по хвилі, коли вже перші хати показалися на опушці лісу.

— Віддам і коня, і зброю, і гаманця із грецьким золотом, який найшов я при тобі. Клянуся богом і мечем!

— Так, добре! І я клянуся мечем і богами ханського шатра, що додержу умови. Сьогодні вечором виллємо воду на наші мечі і з того часу будемо одною душею та одним серцем у двох тілах і не буде між нами злоби, ні зради, ні брехні. А що ти на моє просте питання сказав мені усю правду, то і я скажу тобі, що мені без покарання винуватця або без нього самого нічого і показуватись Куремсі. Він неминуче приказав би задавити мене зашморгом таки тої самої днини. Що ж ти гадаєш зробити з боярином?

— А ось побачиш. Пожди!

Сказавши се, скочив чвалом уперед і здержав валку. З цікавістю обступили його ратники, вигукуючи радісно. Та він попрохав їх втишитися і пояснив їм, що забезпечив їх уже від помсти татар, тільки мусять перед боярином, його людьми, а навіть перед власними жінками розказати, що й Ахмат згинув у погромі. Всі згодилися радо, і тоді Ярослав послав одного з отроків по одяг для Ахмата. За якийсь час валка рушила далі, а біля Ярослава та Ігоря їхав невеличкий ростом

мужичок з перев’язаним лицем та шапкою, насуненою на очі. Ніхто не впізнав би був у ньому баскака, перед яким ще вчора корилося усе східне Поділля та південна Волинь.

Коли увійшли громадою на обійстя, перше, що впало в око Ярославові, були вигідні носилки, вистелені ведмежою шкурою. Він сейчас догадався, що Ратибор спровадив уже Олега до хати, і усміхнувся про себе. Боярин не бажав оставити в його руках заложника і між тим усунув вельми невигідного свідка.

Ратибор вийшов на рундук і, побачивши валку, приложив до уст свиставку. На сей знак з будинків, Які стояли на обій стїо, вибігли всі ратники боярина, оружні та готові до бою. їх скісні очі поблискували з-під чорних брів, та й слова, якими перекидалися між собою, були не українські. Боярин, бач, добре знав, що не найде між українцями помічників у неправоті.

— Добро з приходом, хоробрі кметі! — привітав він чабрівців. — Бачу, ви побідили ворога і прийшли докінчити велике діло. Милості просимо! Для свобідних заможних кметів найдеться у сусіда бочка меду та добра гостина. Гей, Аавор!

— Боярине! — відповів Ярослав. — Так, ми побідили, убили навіть баскака, але прийшли не на гостину, а на розрахунок. Усі твої довжники тут, вели їм виплачувати належне та відсотки.

— Ах! Хто би там числився на гривні та ногати з добрими сусідами! Відвезіть, що привезли, у сю повітку та й сідайте за столи!

— Боярине! Усе, що ми привезли, є вдесятеро більше від того, що тобі від нас належиться. Півсотні таких бояр купив би за ті гроші.

— Як-то? — озлобився боярин. — Ви ж обіцяли, пограбувавши баскака, віддати всю добичу мені.

— Ми, боярине, не обіцювали нічого! — вмішався Бортняк. — Се ти бажав собі сього та на те дав нам свого сотника. Ми, твої закупи, сотника прийняли, але твій сотник не твій закуп, і він нараяв нам друге діло. Давай числити гривні й куни. Ми заробили гроші, вони наші! А хочеш і ти заробити, то йди у степи з королем. Ану ж зловиш Куремсу.

Засміялися чабрівці, та боярин аж посинів із досади.

— Таке ви мені тепер? То я дав вам в руки меч…

— Всі чули те слово? — закликав у сей мент Ахмат з-поза плечей Ігоря.

— Чули! — загули всі.— Чули і посвідчимо!

— Гей, почуєте ви ще не таке! Лавор, давай лук!

Але Аавор не рухався, а ратники боярина мимохіть подалися назад і один за другим почали ховатися за дворище.

— Не пручайся, боярине! — заговорив спокійно Ярослав. — Ми щойно вистріляли сотню татар. Чи гадаєш, що ми злякаємося твоїх двадцятьох головорізів? Ану-ко! Виступайте, господарі, хто має платити довги! Коли боярин не хоче, то я вас розрахую. А ти, Ігоре, візьми молодших та побережи тих там чорноклобучників, щоби не наробили бешкету.

Боярин не тямився від скаженості. Він тупотів ногами, пінився, кричав, врешті погрозив княжим судом. Після сих слів всі звернули очі на Ярослава.

— Всі знають, боярине, що ти був збирщиком татарської данини, та ніхто не питався нас, чи ми даємо її з доброї волі.

— Ха-ха! — реготався боярин. — Якщо нема баскака, то одно моє слово скине з плечей голови всіх господарів Чаброва, і я клянуся мечем, що скажу його.

— Клянися краще головою своєї жінки! — їдко зауважив Бортняк.

— Або шурина! — докинув хтось другий.

Сього було вже забагато бояринові. Він, як тигр, кинувся на Бортняка, але той схопив його і силою посадив на східцях рундука. Ратибор притих і, важко переводячи дух, сидів на місці. Тим часом Ярослав почав розрахунок спокійно і поважно. Кілька старших господарів, між ними і Глухар, посідали при ньому і всі разом точно та розважливо обмірковували та числили належні суми. Та як тільки прийшлося перечислювати куни в гривні, зірвався Ратибор з місця і засперечався. В один голос зареготалися чабрівці, і розрахунок пішов жвавіше. Ярослав приймав усі жадання боярина без спротиву та позначав гривні ножем на вербових прутах.

Було вже добре пополудні, коли почалася виплата грошей. Тут знову боярин забажав самого срібла, а його було у добичі розмірно небагато. Ярослав велів тоді обчислити, скільки є усієї добичі, щоби виділити відповідну пайку бояринові. І показалося, що вартість скарбу більше чим удесятеро перевищувала належності боярина та що срібла було всього п’ята частина. Тим-то тільки п’яту частину довгу заплачено сріблом, а останнє — шкірами, медом, воском, полотном та збіжжям. Опісля громадяни розпаювали все, що зосталося, поміж себе та весело, з реготом і дотепами, подалися домів.

Обтираючи з чола піт, вернувся і Ратибор у світлицю, де на лежанці спочивав Олег. Червоне лице та підпухлі очі батька прибрали вираз лагідності та спочування.

— Як же ж тобі, дитинко, спалося? — спитав тихим ніжним голосом.

Та очі хлопця засвітилися злючо.

— Йди геть від мене! — закричав. — Не дотикай мене своєю злочинною рукою! Хто такого батька має, як я, той круглим сиротою тиняється по світі.

СТЯГИ ГЛАГОЛЯТЬ

Прегарна ясна днина зійшла у світ після бурхливої ночі. Та, видко, вітер і дощ не відстрашили вовків, бо коли слідуючої днини вийшли парубки, щоби позакопувати побитих татар, то не на одному найшли сліди вовчого пиру. До полудня впоралися чабрівці з противною роботою і ні сліду не оставили у вивозі після вчорашньої різні. Дощ сполоскав кров, тіла покрила земля, шлях, роз'їжджений та розмішений ногами людей і коней, вигладили потоки[25] дощівки ще з ночі. Тільки на лівому березі, там, куди намагалися тікати останні татари, виднілося декілька повириваних кущів, — та се могли вчинити й кабани під час нічної виправи на мужицькі поля.

У хатах кметі та їх рідні вдруге та втретє розкладали придбані достатки на столах, на лавах, жінки варили страву та пекли хліб із татарської пшениці, а молоді випробовували татарські луки або ганяли на малих, але швидких, нечувано витривалих татарських конях.

Ярослав з Оленою сиділи в саду та балакали про те, про що від початку світу говорять молоді перед весіллям. Він снував усякі плани на майбутнє, а вона красніла зі захоплення та гордощів, бо ось і на неї падав блиск щойно здобутої слави. Адже він був тим, хто одним махом протягом одної днини скинув з грудей усієї громади змору рабства. Відразу замовкли всі насміхи над "безземельним боярином"; самозване сотництво зосталось за ним, наче вийшло з вільного вибору громади. Після обіду навіть зійшлися у Глухареві й хаті всі найповажніші господарі, а Бортняк спитав од імені всіх:

— Ярославе Судиславичу! Після нашого розрахунку з боярином годі нам іти у бій під його проводом. Він не захоче обороняти наших у скруті, а ми не бажаємо мати на чолі подвійного зрадника. Що ж думаєш ти як сотник?

— Який я вам сотник, батьки? — звинявся Ярослав. — Мене боярин поставив сотником над закупами своєї волості, а тепер у нас закупів нема.

— Закупів нема, але сотник є! — заговорив найстарший у громаді дядько Копрій. — А ти не пручайся, тільки діло говори, коли честю питають!

— Що ж! Я гадаю, що як могли ми самі побити татар, так зможемо і на рать разом із королем піти самі. Досі треба було нашим лучникам охорони кінних ратників. Тепер є у нас і коні, і зброя, а селище наше обширне, хати розкидані на яких три милі довкола, двісті парубків як-не-як, а таки набереться. Треба тільки довкола осель, там, де є більше орних полів, побудувати низькі хати з дубових балок. Якщо покажеться орда, туди зможуть рільники тікати та звідсіля відстрілюватися аж до приходу кінної раті з села. А в похід із королем підуть і так тільки ті, що мають коней. Хто має коня, йому не треба боярських ратників, бо він сам ратник.

— А що буде, коли сам Куремса рушить на нас? — спитав Глухар.

— А хто ж зможе опертися усім полчищам татар? Не оперся Київ, ні Галич, не опремося і ми. Але можна б подбати про якесь городище у мокляках Горині. Завтра відправте туди отроків зі сокирами, хай збудують на кругляках міст до Чортової купини. Вона якраз годиться. Велика, суха і висока. Частокіл, кільканадцять шіп, дещо припасу, то можна буде відсидітись. Татарський набіг ніколи не триває довго.

— Легко тобі казати: шопи, припас тощо! — заговорив Бортняк. — Але хто позбирає молодих та старих? Легко було бояринові скликати закупів на рать, бо кожний мусив повинуватися тому, від кого зависіла доля всієї його рідні. Але тепер, коли всякий не тільки очистився від довгу, але і дещо придбав у скрині, нелегко буде притягнути всіх до праці чи оборони.

Господарі покивали головами.

— Справді, у сьому є заковика! — рішили.

Почалися толки, міркування, серед яких Ярослав сидів, мов на цвяхах. Вкінці встав.

— Вибачте, батьки! Де ваші сиві голови шукають поради, там моє слово зайве. Обдумайте, що треба, а мене відпустіть аа моїми ділами.

— Хе-хе! — пожартував дядько Копрій. — Знаємо ми, яке-то в тебе діло, про боротьбу з татарвою говорить, про запаски моторить.

— Що ж? І се стяг! — докинув Бортняк. — І гарно "глаголять такі стяги, викликаючи в бій".

— Сиди, синку, сиди! — рішив дядько. — Тепер непевний воєнний час. А у такому часі не старим давати лад в громаді, а молодим, дужим, що то у них військовий провід. Хто не послухає старих, сивих голів, мусить послухати молодого сотника.

— Те саме каже моя Олена! — усміхнувся старий Глухар.

Ярослав почервонів і сів знову. І добре зробив, бо ось у той мент на Луцькому шляху показалося троє їздців, які прямували у село. Видко їх було на бугорку, і перший пізнав їх Бортняк.

— Се Давид Глухар! Певно, подасть нам вісточку про наших.

По хвилі блідий та перевтомлений молодик зіскочив перед хатою з коня.

— Король Данило спочиває за два дні дороги. Бачили ми його війська вчора в полудень, значить, завтра вранці, а найпізніше ополудні буде тут. Куремса з татарвою їде від Звягеля. Десь недалеко від наших селищ буде битва.

Мати і сестра кинулися до приїжджого з наїдком та медом, але старі посадили його між себе і стали розпитувати про військо, зброю, коней.

— Король творить суд над татарськими людьми на всьому пограниччі,— розказував Давид. — Дарма підносять йому повинну, він карає відступництво смертю, і кати рубають голови віроломним.

— Се погано! — озлобився Копрій. — Захистити нас нема кому, та топір на наші голови вигострений. Гей, біда вбогому у світі!

Замовкли всі. Безумовно, князь, чи пак король, не мав права карати людей за се, що окупили даниною безпеку, якої не давала їм оружна сила держави. Проте кожний відчував, що такий окуп — се зрада вітчизни та віри та що кара за се повинна бути.

— Дивно мені! — обізвався Глухар. — Завсіди казали всі, що Данило благородний і тямущий володар, який знає світові лад. Видко, не про полюддя йому йдеться, а про щось друге.

Та тут вмішався Ярослав.

— Я скажу вам, у чому річ! Король карає не як володар, а як меч усієї землі, на якій ми всі. Якби так усі татарські слободи взялися за оборону після торішнього погрому Куремси, чи гадаєте, що був би Ахмат їхав

сюди за грошем? Кажете, що король не дає нам опіки. А чи Куремса оборонив ті голови, що попадали від топорів? Ні! Зрадникові кожний є ворогом. Він — як терня. Кожний бажає його мати на плоті, та вирубує у саду чи в полі.

— Що ж нам, бідним, робити у такій скруті? — бідкалися деякі з учасників наради.

— Еге ж, на печі печуть, на лавці січуть! — говорили інші.— Руський топір чи татарський зашморг — се все одно!

— Ой ні, батьки! — розгарячився Ярослав. — Руський топір є в наших руках, і ми повинні ним орудувати самі. Що робити, питаєте? Боронитися, берегти себе та своїх ось так, як я щойно казав. Не пхався б Куремса у наші землі, якби так уздовж усієї границі були скрізь вартові гуртки ратників та сховки для людей та худоби.

Сим разом зрозуміли старші, що молодечий ум краще визнається у небезпеці та більше привик радити собі у скруті, чим їх сиві голови, звиклі до давнього, незрушного ладу дружинної держави.

Перше всього вислано посланців у всі присілки та дворища, які належали до Чабрівської волості, щоби ставали на другий день досвіта кінно та оружно на рать вітати короля та йти з ним у бій, якщо буде треба. Усі старші та жінки й дівчата принялися ладити харчі на дорогу. Ярославові приказали батьки давати усьому лад, а за се обіцяли дарунок. Дуже нерадо обняв Ярослав уряд сотника, сим разом уже з припорученння громади, але після розмови з Оленою набрав і до сього охоти.

— Не хочу я такого парубка, — казала Олена, — що лише за запаскою дибає. Ось бачиш, не було б у нас весілля без боротьби у Вовчому Вивозі, не буде й тепер життя, якщо ти сам не подбаєш про

його безпеку. Добре буде у селі жінці Ярослава Судиславича, та куди краще жінці сотника усієї волості.

І хоч молодець не розумів, чому саме він повинен брати на себе стільки труда, як довго сього бажала громада, та вмить зрозумів те, що було написане у карих очах.

Глаголять стяги! Сині, золотом шиті прапори мають над головами раті, сурми грають велегласно, бряжчить упряж коней та зброя мужів. По просохлій дорозі суне полк за полком у ясних латинських шоломах з блискучими щитами на лівому плечі, попереду воєводи у дорогому наряді виграють баскими кіньми, блищить золото, жемчуг і сталь. Ось галичани, підгіряни, теребовельці, перемишляни, ось рать із Белза, Володимира, Луцька, сотня за сотнею їдуть наче на яке лицарське ігрище в Австрії чи Угорщині. А за ними друга хвиля ратників, одітих уже тільки у шкіряні каптани та кожухи, у клепанях, без пер та самоцвітів. Багато їх, та далеко їм до того блиску, який ловить зір та полонить серце. Проте се саме ядро всього війська. Се подоляни, які, живучи у постійному сусідстві з татарами, звикли ховатися від очей під непоказним одягом, але знають усі прийоми та способи ненависного ворога. Вони вже не раз давали про себе знати пограничним військам Куремси, не одну волость, забрану татарами, освободили від косооких наїзників. І тут, саме серед них, на сивому коні, в окруженні воєвод та прибічників їде сам король Данило. Над ним лопотить великий стяг князівства, той самий, що бачив колись погром над Калкою та торішню перемогу над Куремсою. Ось знову рушив Золотий Лев з-над Дністра, щоби дати знати свої гострі кігті ворогові. Перед ним летить тривога, з ним іде сила, за ним слідкує слава, нев’януча слава руського племені від Дунаю до Дону. З-над згарищ-попелищ здійнявся Лев до походу, і задрижали Схід і Захід, бо показалося, що з усіх країв, які потоптала орда, одна тільки батьківщина сього Золотого Лева заховала міць та розмах до боротьби та перемоги.

Глаголять стяги! З хат вибігають молодиці, діти, старці і, здіймаючи руки, благословляють сивоглавого, але ще кріпкого володаря.

Володаря? Ба ні, се не людина, се земля, з якої виросли всі, втілилася у сьому могутньому витязеві, що під синьо-золотим прапором іде мечем значити границі своєї займанщини[26]. Поруч нього, справа, їде чорноризець ієромонах Василій, а зліва — воєвода Мстислав, муж рослий, дебелий, тугий, ніби тур.

— Люди, а де ваша молодь? — спитав грімким голосом воєвода, побачивши на обійсті Глухаря, Копрі я та кількох інших старших кметів.

— Ждуть край села, достойний воєводо! — відповів Копрій. — Вони теж зібралися на рать!

— А де ваш боярин?

— У хаті! Він окремо від нас.

Прибічники Данила поїхали далі за володарем і звістили йому почуте. Левина голова короля повернулася до Василія.

— Хай бог боронить, щоби і тут прийшлося творити суд, як там, у Бакові, або торік у Погоринній, — сказав неохоче. — Не люблю я проливати крові земляків.

— Писано є: якщо твій ближній согрішить сім разів та скаже тобі "жалую", прости йому! — відповів монах. — У твоїй руці меч і ласка, тобі рішати про долю людей, не кому другому, бо тобі влада дана ім'ям господа…

— На зрадника нема ласки! — вмішався Мстислав. — Чи гадаєш, преподобний, що князь чи церква остоялися б, якби так не зрубали голов відступникам. Ні ногати не бачили б ні ми, ні ви, та мусили б хіба йти сіяти татарам жито. На мужикові стоїть держава, князь і церква, якщо його не стане, будівля завалиться.

— Іменно завалиться, якщо не стане мужика, — відповів король, — але, як гадаєш, Мстиславе, чи мужика має держати у послусі тільки страх?

— Де нема вірності, любові до князя, там мусить бути страх!

— Ні, Мстиславе! Ми вимагаємо від мужика вірності і послуху, а що даємо йому за се? Тільки драчки, більш нічого. А прийде татарва, то ми полишаємо його на божу ласку, бо сили в нас нема побідити неслихані полчища хана. Ні, ми не маємо права карати його за се, що даниною забезпечив своє злиденне життя.

— Слава королеві! — загуло в сей мент до двохсот молодих голосів збоку.

Данило оглянувся і побачив сотню кінних ратників, уставлених вздовж дороги. Біля них вимахували ратищами ще і піші та кричали щосили. Спинився король і спитав:

— Хто ви?

— Ми рать Чабрівської волості! — виступив наперед Ярослав. — І якщо твоя воля, милостивий, то підемо з тобою!

— Хто ж ти?

— Я Ярослав Судиславич, син померлого дідича сієї землі.

— То ти боярин Чаброва?

— Ні, милостивий королю. Боярин ось там!

По той бік шляху стояв гурток ратників з Ратибором на чолі. Боярин кланявся з покорою і саме брався виголосити промову, коли впало питання:

— Чому не ти на чолі громади? Не злюбила тебе, чи що?

— Не злюбили ми себе взаємно, милостивий, — відповів Ратибор. — Боярин за князем тягне, мужик — за безпекою.

— То ти був збирщиком полюддя?

— Я!

— Ага! Так, видко, ти не по правді розділяв дань...

— Ба ні, милостивий королю, — вмішався Мстислав. — З Чаброва не випливло від Батиєвого походу ні ногати. Торік боярин прислав гроші у Луцьк, але опісля перестав.

— Що люди дали, те і прислав, та, крім того, Чабрів — се татарська слобода, і тому ми не йдемо заодно зі собою! — оправдувався боярин.

— Ах так! Ну так розглянемо справу ближче, і горе винному! — зморщив брови король.

Боярин навскач поїхав попереду у дворище, щоб зладити для короля та дружини гостину, радий, що він перший сказав за собою слово, а вину скинув на смердів. Але Данило кивав головою, їдучи, і говорив до Мстислава:

— Треба діло розслідити! Тут щось неясне. Не може бути, щоби така численна рать приймала мене у татарській слободі. Бо навіщо

татарським людям раті? Вони безпечні від наших ворогів, а від мене не обороняться криком та лестю.

— Гм! Треба буде вислухати одних і других! — порадив Мстислав.

— І я так гадаю! — закінчив князь.

КНЯЖИЙ СУД

На майдані, перед дворищем, заставлено столи та лави для короля та прибічників, а боярин зі срібним дзбанком на срібному підносі вітав князя білим хлібом та солодким медом. Лавор з цілою ватагою рабів та рабинь виносили з кладової м’ясиво та розставляли на столах, а ратники відтикали бочки меду і пива. Та король не взяв із рук боярина кованого золотого кубка.

— Доки суд не очистить рук, годі вірити устам! — сказав і засів на лаві, а поруч нього ієромонах та воєвода. Прибічники утворили круг, один відрізок якого заповнювала чабрівська рать. Військо за сей час проходило далі шляхом на Вовчий Вивіз. За подолянами їхали вози короля та дружини серед пішої челяді. Кілька рот піших копійників та лучників замикало похід, та заки вони ще надійшли, дія біля дворища була уже скінчена.

Данило покликав боярина і Ярослава та добру хвилю приглядався до обох.

— Я тямлю Судислава Соломирича! — шепнув воєвода Мстислав. — Сей молодець безумовно його син, се просто двійник його тридцять літ тому.

Король кивнув головою.

— І я бачу, що в ньому грає благородна кров, — відповів. — А ось сей — то чорний клобук, або половчин. Гм! Всіляке буває на світі!

Опісля повернувся до боярина.

— Боярине! Ти був збирщиком полюддя і тіуном твого господина у волості. Правда?

— Так!

— Чому, отже, від повороту Батия у степи не приносив ти повинної?

— Я мусив платити за громаду данину баскакові, щоби спасти її від загибелі. Торік, після погрому поганого Куремси, я послав дань у Луцьк, сього року ще не зібрав нічого. Я тільки велів зібрати рать, саме сю, яка вітала вас по дорозі, щоби зловити баскака.

— І що ж, зловили?

— Вбили, милостивий королю, вбили у Вовчому Вивозі, пограбували його достатки, а мені, що їм нараяв такий зарібок, не дали нічого, — жалібна нота зазвучала у голосі боярина, аж усміхнулися всі присутні.— Се було безправство, — гарячився боярин, — бо баскак належав передовсім мені. Від п’яти літ він щороку був у мене.

— А чи тебе не було при нападі?

— Ні! Вони усе зробили без мене.

— Що ж? Зробили без тебе роботу, то і поділилися без тебе! — зажартував король. — Одно тільки цікаве, — тут споважнів знову, — навіщо хлопам рать та ще кінна?

Слова сі були звернені до Ярослава.

— Милостивий королю! — відповів молодець. — Боярин, збираючи подимне для хана, звів усе село на закупів. Ми бажали викупитися, а коли викупилися, він заявив, що не хоче уже нами проводити, то ми, як люди свобідні, самі подбали про оборону.

— Оборону? Перед ким?

— Перед татарами. Боярин і так вибирається на Литву, то не було б кому рятувати хліборобів та давати лад при потребі. На се й іменували мене сотником.

— Ви чому не платили полюддя тіунові?

— Всі платили удвоє і втроє більше звичайної суми, бо так сказав боярин на спілку з баскаком.

— Нема що казати! — засміявся воєвода. — Боярин каже, що Чабрів — татарська слобода, чабрівці винуватять боярина.

— За мої слова — ось моя порука! — закликав боярин. — Зумію я ще поберегти свою честь!

У натовпі чабрівців загуділо.

— Гріх тобі, боярине, таке казати! — кричали деякі.

— Ба, я присягою стверджу правду усього, що кажу! Невже ж присяга боярина не стоїть холопського викруту?

— Тут нема холопа, ні боярина! — зазначив Данило. — Тут є тільки хтось, хто зрадив рідну землю — матір нас усіх, і того вона покарає. Хто ж є зрадник, а хто ні? Боярин чи громада?

— Громада, милостивий володарю, громада! — крикнув боярин, який чув, що волосся підіймається йому дубом на голові.— Всі знали боярина Судислава, а від його дочки у мене син. Судислав мені тестем доводиться. Невже ж дав би він дочку негідному?

Судислав оставив після себе добре ймення у своїх та чужих, і згадка про нього була вчасною. Боярин бачив се добре враження і знову заговорив певним тоном переможця:

— Яка користь бояринові з татарського підданства? На ньому користає тільки мужик, то він між татарських людей і пхається. Ще раз кажу, за правду моїх слів — ось моя порука!

Та ось тінь промайнула на високому чолі Ярослава.

— Стидайся, боярине, пам’яті батька Судислава та свого сивого волосся. Будь ми справді прихильниками татарського люду, не ждала б наша рать приходу короля з покликом та радістю тут, а під бунчуком Куремси. Будь ми татарські люди, не до нас їхав би баскак і не ми вбивали б його, а вже ні в якому разі не грабили б татарської казни.

— Ха-ха, чому ні! — закпив боярин. — Вину можна скинути на когось другого, а за гроші, буває, ріжуть і рідного брата.

Слова сі вдарили Ярослава, мов поличник. Він почервонів, очі набігли кров'ю, хребет вигнувся, кулаки затиснулися, а лікті подалися взад, наче ось-ось скочить хижак на ворога.

Та тільки на хвилю. По якомусь часі він опанував собою і зневажливо махнув рукою.

— Не можу я спорити з досвідним у раді боярином. Не можу і станути з ним на божий суд, бо він старий, а його син недужий. Але я маю свідка правди моїх слів, що не я, а боярин чинив усе те, про що помовляє нас. Він, а не ми, мав умову з баскаком, нас не питали про се, чи хочемо ми стати татарською слободою, чи ні. Не ми, а він зраджував короля, щоб опісля покинути волость зовсім і йти на Литву, а нас оставити тут між молотом і ковадлом. Та тоді взяли ми самі справу в руки і явно та одверто заявили себе за природженим володарем[27] нашої батьківщини. Знає про се вся громада, та вона не може бути свідком у власній справі. Знають се прибічники боярина, та і вони не можуть свідчити ані за боярином, ані проти свого господина. Та, проте, свідок у мене є.

Данило стежив уважно за ходом розмови, бажаючи збагнути, по чиєму боці правда. Найшвидше визнався ієромонах.

— Не була б громада така спокійна, будь вона винна! — замітив.

— Так? А мені видиться, що яке їхало, таке здибало! — спротивився Мстислав.

— У всякому разі, більшою є вина боярина, чим громади! — сказав на те отець Василі й.

Та в сей мент заговорив Ярослав про свідка. Круто повернувся до нього боярин.

— Свідка? Якого свідка? — накинувся. — Який може тут бути свідок між громадою і мною? Воєводи не було у нас ще з торішньої війни, не було ані купців, ані королівських биричів, були тільки свої. Та ти уважай, хлопче, що зводити можеш усіх, тільки не бога і не короля.

— Не остерігай мене, боярине, перед злочинами, яких ти щойно допустився.

Тут перепинив Данило дальший спір, підіймаючи руку.

— Пождіть! Заки покличемо свідка, погляньмо, чи не можна розсудити спору і без нього.

В усьому зборі залягла мовчанка, така, що було чути і пролітаючу муху.

— Боярине! — питав король. — До кого їхав баскак?

— Він їхав по подушне, по данину!

— Так, але до кого?

— До мене! Я ж був збирщиком сього податку.

— А чи є де у якій татарській слободі боярин?

— Не знаю, милостивий володарю, я у них не бував.

— Але я бував і знаю. Баскаки їздять до громад і з громади збирають данину. Коли баскак їхав до тебе, то він, видко, тебе знав.

— Воно правда! Він тільки мене знав, тому до мене їхав.

— То значить, що ти, а не громада, зрадив свого володаря. Ось що! Ти накинув себе громаді як зверхник, то ти і відповідаєш за зраду.

Боярин зблід.

— Господине! — залебедів. — Відкіля ся певність?

— Відкіля, питаєш? А чому у погромі не було ні одного з твоїх ратників, ні тебе? Хочеш знати чому? Я скажу тобі. Напад міг удатися або і ні, а в такому разі ти відповідав би за все головою. А так ні тебе, ні твоїх не було між винуватцями, і вина оставалась за громадою. А що, чи правду кажу?

— Сущу правду! — підтвердили отець Василій і Мстислав.

— Саме те бажаю і я довести йому перед лицем милостивого господина нашої землі! — сказав із поклоном Ярослав. — Та тільки одного прохав би я — безпеки мого свідка.

— Хлопче, — усміхнувся король. — Я здогадуюся, якого свідка маєш. Ти подарував життя одному татаринові й бажав би його забезпечити перед неволею. Так?

— Око твоє, милостивий, розкриває глибину серця! Так є! Се татарин!

— Татарин! — закричав нагло Ратибор. — Що може знати татарин про справи мої і баскака…

— Мовчи! — гримнув на нього король. — А тобі, хлопче, кажу, що хоч би свідком був і сам Куремса чи його баскак, то відійде без перепони, бо правда божа та справедливість важніші від людських ворожнеч. Де ж твій свідок?

Ярослав підняв руку, а на сей знак з-між чабрівських ратників виїхав у блискучому одязі Ахмат. Він зіскочив з коня, вкляк перед королем і поклав до його стіп свою криву шаблюку.

Всі аж ахнули, боярин занімів і був би впав, якби не піддержали його ззаду. Сам Данило здивувався.

— Аж так? — заговорив про себе нишком. — Хто ти? — спитав голосно.

— Я Ахмат-бей, баскак Куремси.

— Чи погоджуєшся бути свідком у справі Ярослава Судиславича?

— Так!

— Він тобі друг?

— Ні, він ворог, найбільший і найнебезпечніший з усіх, яких маю. Він побив мене і моїх!

— Так чому ж ти берешся свідчити?

— Бо він лицарський молодець, у серці якого є благородність, і на його боці правда! Я можу ворогувати з ним, та він противник чесний. Він повірив моєму слову, не взяв моєї власності, а поступив тільки так, як кожний, хто береже вірність своєму володареві.

— Що ж знаєш ти про його вчинки та про замисли боярина?

— Знаю усе і не замовчу нічого. Після того, що почув тут, нема в мене ніяких сумнівів.

Рівним, спокійним, діловим тоном розказав Ахмат усе, що було колись між ним і Ратибором, що почув від Ярослава, а що при виплаті довгу у дворищі. А коли кінчив, з задніх рядів прибічників короля виступило двоє кремезних парубків, з яких кожний мав при поясі в’язку ременів. Вони станули по обидва боки боярина. І ось впало слово присуду.

— Зрадником був і є Ратибор! А ось новий боярин, якому даю провід волості!

Тут рукою вказав Данило на Ярослава, а грімкий оклик всіх чабрівців привітав його.

За тиждень опісля у великому дводенному бою розгромив Данило Куремсу. Чабрівська дружина при сьому відзначилася найбільше, бо, знаючи околицю, зуміла виловити безліч татар, які, розбиті одним ударом раті, розбігалися по всіх усюдах. Татари тим були найбільше страшні, що, розбиті в одному місці, блискавкою збиралися у другому і наступали знов.

Чабрівці дали ще провідників подільським сотням — і з війська Куремси не осталося й половини. Безліч нових холопів посадили галицькі, волинські та подільські бояри по селищах, а татарські люди збагнули, що зрада рідної землі завжди приносить гіркі плоди, що навіть менша сила буває непереможною, якщо вона опирається на правду та

Боярин Ратибор поплатився за свою зраду головою, а його посілля унаслідив Ярослав. Та коли він з молодою жінкою Оленою прибув обняти в посідання дворище, то дозволив Олегові забрати собі батьківські достатки. Олег привітав їх зі спокоєм та радістю, бо, живучи з ними, був безпечний від глузування та ворожнечі чабрівців.

Опісля поїхав у Галич і там при королеві та його синові Львові намагався добрими і благородними вчинками притемнити сумну пам'ять батька.

До глибокої старості дожила при молодятах стара Голубиха.

Примечания

1

Рудавина — трясовина

2

Займава — захоплююча.

3

Самура — дика свиня.

4

Передудя — литка.

5

Чорна мара — тут: смерть.

6

Не доховався — не дочекався.

7

Ногата — дрібна монета.

8

Пирогоща — назва ікони Богородиці, привезеної з Царгорода купцем Пирогощею (Пирогостом). Цим іменем було названо одну з церков у Києві (збудовано в 1132–1136 рр., не збереглася), в якій русичі відмолювали гріхи, хвороби тощо.

9

Отровиця — тут: смерть.

10

Ладкання — різновид весільного співу.

11

Грамота князя на вірника і тіуна — свідоцтво від князя на довіреність управляти даною волостю.

12

Куни і гривні — гроші. Гривні ділилися на куни, а куни на ногати.

13

Баскак — татарський збирач данини.

14

Драчка — данина.

15

Подимне — податок від кількості димарів у дворі.

16

Стежі — розвідники.

17

Орударі — виконавці чужої волі.

18

Вирники — збирачі вири, грошових пільг на користь князя за вбивство.

19

Кірці — центнери.

20

Крилатки — насіння.

21

Іста — основна плата — капітал.

22

Тратувати — топтати.

23

Смерди — мужики.

24

Наліг — набута звичка.

25

Поток — вигнання.

26

Займанщина — територія.

27

Заявили себе за природженим володарем — заявили себе прихильниками володаря.